

УДК 37.015.31:316.42-053.6

СЕРГІЙ НОВІК

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ ПІДЛІТКА В ПРОЦЕСІ ЗАНЯТЬ СПОРТОМ

У статті розглядається проблема формування соціальних пріоритетів підлітка як чинника його поведінки в суспільстві. З'ясовуються шляхи формування таких пріоритетів у підлітків, що займаються індивідуальними та командними видами спорту. Висуваються вимоги до організації взаємодії тренера з юними спортсменами як соціального зразка, що орієнтує підлітка на суспільно прийнятні форми поведінки.

Ключові слова: підліток, соціум, соціальні пріоритети, соціальний зразок, командні якості, заняття спортом, спортивні ігри, тренер

Актуальність проблеми. Підлітковий вік є досить складним щодо соціального самовизначення дитини, її адаптації до суспільних норм. Це проявляється низкою деструктивних явищ, характерних для перехідного віку: відчуттям самотності, агресивністю, егоцентричністю, етичною дезорієнтованістю, а часом також суїцидальними нахилами, делінквентною та адиктивною поведінкою тощо.

Недосвідченість підлітка у вирішенні складних життєвих ситуацій, брак довірчої взаємодії з дорослими – з одного боку та недостатня уважність батьків і педагогів до психоемоційних і соціальних проблем хлопця чи дівчини – з іншого часто призводять до того, що життєвий шлях людини вже на ранніх своїх етапах зазнає певних викривлень: вона здійснює вчинки, які накладають негативний відбиток на всю її подальшу долю, а часто й на долю інших людей, з якими так чи інакше вона пов'язана. Ілюстрацією останнього є, зокрема, статистика правоохоронних органів. Так, за даними аналітичного порталу «Слово і діло», за перші три місяці 2017 року в Україні було затримано за різні злочини 471 підлітка (454 особи – у віці 16-17 років, 195 – 14-15 років, 22 – до 14 років), з них 68 – за злочини проти життя і здоров'я інших людей (відповідно, 59, 7 і 2). Як також зазначають аналітики, «можна констатувати, що юні злочинці стали жорстокішими: за перші місяці 2017 року зафіксовано відчутно більше нападів із заподіянням шкоди здоров'ю або життю людей, ніж за аналогічний період минулого року. Також зростає кількість випадків незаконного поводження зі зброєю: з двох випадків у січні-березні 2016 року до 13 – у перші місяці поточного року» [5]. Тож пошук шляхів своєчасного і ефективного виховного впливу на підлітка як свідому і відповідальну особу, здатну самореалізуватися в соціумі на гуманістичних засадах, розглядаємо як один із важливих напрямів педагогічних досліджень, що має безпосереднє відношення до майбутнього нашого суспільства в цілому, його цивілізаційного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій, на які спирається автор. Вивчення проблеми виховання підлітків є традиційним для вітчизняної педагогіки. Значну увагу приділяли цій віковій категорії І. Кон, Д. Колесов, А. Макаренко, В. Сухомлинський, А. Хрипкова та ін. В сучасній Україні здійснено чимало психолого-педагогічних досліджень, присвячених підліткам: становленню їхньої моральної самосвідомості у процесі психологічного консультування (Ю. Алексеева, 2006), психологічним основам особистісного зростання підлітків (І. Булах, 2004), запобіганню їхньої інтернет-залежності (Т. Вакуліч, 2006), організації дозвілля підлітків з опорою на традиції української народної педагогіки (І. Гутник, 2006), формування у підлітків спрямованості на здоровий спосіб життя (С. Лапаєнко, 2000; О. Вакуленко, 2004) та ін. При цьому вчені, зазвичай, відзначали, що вирішення виховних проблем у роботі з підлітками можливе, насамперед, тоді, коли вони перебувають у сприятливому для цього середовищі і включені до діяльності, яка створює можливість для здобуття позитивного соціального досвіду.

З точки зору середовищного підходу різні аспекти формування особистісних якостей підлітка дослідники неодноразово розглядали в контексті занять спортом, які є досить популярними в цьому віці (В. Войнов, Н. Гранько, Г. Кузьменко, Є. Шаповал та ін.). Та означена проблема вимагає пошуку все більш ефективних засобів впливу на підлітка, здатних виховати його як соціально позитивну, відповідальну, самоврядну людину засобами спортивних занять, що й окреслює мету нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Заняття спортом у підлітковому віці розглядаються сьогодні не лише як засіб фізичного розвитку людини. Так, М. Хорошуха стверджує, що існує тісний зв'язок між успішністю навчання та більшістю властивостей психофізіологічних функцій [7, с. 123]. Вчений наголошує на

необхідності вивчення й інших взаємозв'язків між якостями підлітка, який займається спортом, і цю думку неодноразово зустрічаємо у спеціальних дослідженнях, у тім числі – й стосовно досить широкого кола соціальних та особистісних характеристик. Так, ми солідарні з висновком Г. Кузьменко, що дитячо-юнацький спорт – це багатогранне суспільне явище, яке втілює тенденцію «від діяльності до особистості» і безпосередньо стосується духовних запитів суспільства, етичного і естетичного виховання та інших конструктивних впливів на особистість та ставить до юного спортсмена «комплекс вимог щодо особистісної і професійної відповідності умовам діяльності, прогнозованих результатів та соціальних очікувань» [3, с.5].

Фактично, заняття спортом актуалізують дві психологічні площини, що водночас зумовлюють напрям і зміст особистісного розвитку підлітка: Я-внутрішнє як сукупність змінних уявлень про себе самого та Я-соціальне як комплекс уявлень про стосунки, в які він вступає в процесі занять спортом. Роль цих стосунків у формуванні життєвого досвіду сучасних підлітків потребує окремого вивчення, особливо з урахуванням того, що для багатьох із них спортивне середовище є найбільш потужним чинником, сприятливим для напрацювання основ соціального самовизначення – негативного чи позитивного.

Для того, аби вирости соціально негативною особистістю, дитина повинна отримувати відповідні імпульси від значущого оточення і поступово почати сприймати їх як природні, вчитися відповідати на них відповідним чином і переконуватися в тому, що такий спосіб світосприйняття себе виправдовує. У спорті ця ситуація нерідко пов'язана з агресивністю, яка часто виступає як причиною, так і наслідком активного інтересу підлітка до змагальної пріоритетності. Як зазначають Н. Лавор та Н. Алексеева, «у людини в результаті відповідного виховання в ранньому дитинстві можуть формуватися агресивні почуття і установки по відношенню до життя, людей і ситуацій в спорті. У міру того, як такий суб'єкт досягає високого рівня активації (а може бути, і фрустрації), в певних ситуаціях спортивної діяльності агресивність може концентруватися на супернику, команді або тренері, що, в свою чергу, може привести до безпосередньої агресивності в рамках правил змагань» [3].

Спортивна агресивність не завжди призводить до інтенсивного розвитку агресивності позаспортивної, тобто, такої, що переходить у повсякденне життя юного спортсмена, стає невід'ємним складником його поведінкових тактик в умовах реального чи уявного конфлікту тощо. Визнаючи, однак, таку можливість, тренер повинен уміти забезпечити компенсаторні механізми, включаючи підлітків під час тренувань до таких видів взаємодії, де потреба в агресивності значно знижується. Відволікаючись від суто спортивних ситуацій і потреб, підліток повинен бачити ідеали свого особистісного розвитку соціально позитивними.

За твердженням Р. Зеленського, «фізкультурно-спортивна діяльність створює прекрасні можливості для морального виховання особистості, що включає в себе вплив на свідомість людини, набуття нею морального досвіду поведінки, створення міцних переконань щодо вибору гідної поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Адже відомо, що успіх у житті, праці, досягненні високих спортивних результатів можливий лише тоді, коли людина володіє життєво важливими моральними якостями. З одного боку, це виховання патріотизму, свідомої дисципліни, самостійності, чесності, товариської взаємодопомоги, з іншого – сміливості, рішучості, працелюбності, ініціативності, наполегливості» [1]. В той же час, сама людина повинна сприймати результати своєї діяльності – як позитивні, так і негативні – саме через призму власного соціально позитивного образу як своєрідної особистісної моделі.

Соціально позитивна особистість – це, насамперед, та, що без невдоволення й психоемоційної напруги вступає в контакт з іншими людьми, успішно вибудовуючи і реалізуючи разом з ними взаємоприйнятний проект спільних дій. Її важливою рисою в зрілому, сформованому варіанті слід вважати життєву компетентність, оскільки нічим не підкріплений оптимізм, що з роками не переходить у стан розумної зваженості, здатен призвести до значних розчарувань, а через них – до нігілізму і мізантропічних нахилів. Саморозвиток підлітка як соціально позитивної особистості успішно відбувається лише тоді, коли позитивне світобачення отримує належне підкріплення як у власній повсякденній практиці, так і в поведінці значущих інших.

Однією із значущих характеристик соціально позитивної особистості, що має безпосереднє відношення до успішного входження підлітка в колектив, розглядаємо, зокрема, особистісну надійність. Вона позиціонується дослідниками як «цілісна якість, що визначає готовність особи до надійного виконання тих чи інших суспільних функцій. На ціннісно-мотиваційному рівні особистісна надійність розкривається через відповідальність особи, а на інструментальному – через психологічну стійкість, тобто здатність протистояти життєвим труднощам, несприятливому тискові обставин, зберігати здоров'я і працездатність у різних ситуаціях випробовувань» [4]. Під час занять спортом, зокрема, його командними видами, особистісна надійність гравців повинна виступати як одна з найважливіших

запорок командного успіху, водночас, являючись однією із зримо представлених у тренуваннях та іграх якостей кожного підлітка – члена спортивної команди. Потреба в саморозвитку особистісної надійності для підлітка-спортсмена повинна бути так само сильною й дієвою, як і потреба в саморозвитку фізичних якостей для отримання високих результатів, причому, не лише в командних видах спорту. Адже її зворотною стороною є відповідальність – одна з найважливіших особистісних якостей, що дає змогу людині проектувати власні життєві перспективи і реалізувати їх, переборюючи труднощі і не вдаючись до спонтанних змін при виникненні найменших перепон.

Життєва компетентність підлітка, набуваючи все більшої досконалості, дозволяє йому з усе більшою мірою достовірності моделювати систему стосунків, що складаються навколо нього і з його участю, успішно прогнозуючи її розвиток, аналізуючи констатовані зміни, адекватно визначаючи власну роль у ситуаціях, що складаються, та їхній подальшій динаміці. Юний спортсмен вчиться бачити власні можливості і співвідносити їх із можливостями і запитами інших у максимально виграшній для взаємодії з ними спосіб. Проте емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей постановки життєвих завдань у молодшому юнацькому віці, проведене Л. Лепіховою [8, с. 186-215], показало, що завдання саморозвитку в плані життєвої компетентності старшокласники майже не ставлять. Дослідниця пояснює це браком життєвого досвіду для повноцінного розуміння її значущості в успішному самоствердженні. Отже, на педагога повинне покладатися завдання розширення і акцентування умов, що більш яскраво підкреслювали б необхідність саморозвитку як цілеспрямованої активності юнака чи дівчини, надавали цьому процесу зримих орієнтирів.

Як зазначає І. Тараненко, у роботі тренера з молоддю, зазвичай, простежується дві тенденції: спрямованість на досягнення спортсменом максимального результату тут і відразу, незважаючи ні на що, або спрямованість на формування гармонійно розвиненої особистості спортсмена [6, с. 341]. І саме друга тенденція, закріплена в моделі індивідуальної педагогічної діяльності, є більш перспективною, оскільки дає змогу в ході тренувального процесу розвивати й закріплювати ті особистісні якості юнака чи дівчини, які виступають внутрішнім рушієм їхньої наполегливості, відповідальності, витривалості, цілеспрямованості, а також особистісної надійності, значущість якої обґрунтовуємо вище.

У контексті досліджуваної проблеми ми розглядаємо можливість вияву згаданої тенденції через реалізацію двох взаємопов'язаних напрямів діяльності тренера: методично-тренувального та особистісно-комунікативного.

Методично-тренувальний напрям помилково вважати таким, що стосується вишквих проблем роботи з підлітком-спортсменом. Залежно від того, яким чином тренер мотивує свого вихованця до виконання тих чи інших вправ, яку саме і в який спосіб дає оцінку отриманим результатам, як здійснює і доводить до відома підлітка чи всього колективу прогнозування подальших перспектив, залежить формування в підлітка того складника Я-соціального, який визначає його ставлення до найближчого соціуму як виховного середовища. Психоемоційний комфорт чи дискомфорт, що його переживає юний спортсмен у ході тренувального процесу, виступає вагомим чинником його здатності докладати належних зусиль не лише щодо власне тренувань, але й щодо завоювання та підтримки такого особистісного статусу, який би максимально відбивав вимоги тренера й колективу. Ці зусилля, що є наслідком роботи дитини над собою, є потужним чинником її саморозвитку як на даний момент, так і в подальшому, оскільки переходять до рангу норми, звички, що залишається притаманною людині і в дорослому віці.

Особистісно-комунікативний напрям діяльності тренера являє собою педагогічно доцільну трансформацію комунікативної взаємодії, що здійснюється в ході тренувального процесу. Важливо, щоб така трансформація не була штучною, тимчасовою, а відбивала реальні характеристики особистості тренера. Фактично, якщо методично-тренувальний напрям діяльності тренера формує механізм, завдяки якому складаються ті чи інші стосунки підлітка у виховному середовищі, то особистісно-комунікативний напрям формує якість результату дії цього механізму. Саме завдяки здатності тренера виступати засобами свого слова і справи зразком соціально позитивної особистості і саме виховне середовище підліткового спортивного колективу набуває відповідного ціннісного змісту, що екстраполюється до системи особистісних цінностей юних спортсменів.

Анонімне опитування, проведене нами серед 42 учнів 8-9 класів ЗОШ м. Полтави, які понад п'ять років системно займаються спортом, показало, що для всіх без винятку опитаних тренер входить до трійки найбільш значущих у їхньому житті педагогів і до першої п'ятірки значущих дорослих, наряду з батьками. Специфіка контактів, своєрідність змісту і форм взаємодії, довільність стосунків з тренером (не використана можливість перервати, якщо вони не влаштовують) зумовлює такий стан речей і робить його в житті підлітків-спортсменів досить стабільним. А отже, відповідальність тренера перед

вихованцем, його родиною, перед суспільством в цілому не обмежується завданнями суто спортивного змісту, поширюючись на весь стиль соціального буття, що його формує для себе підліток.

Висновки. Таким чином, професійна підготовка майбутнього тренера повинна передбачати його виховання як суб'єкта прямого і непрямого впливу на особистість дитини, підлітка з метою формування в нього позитивних соціальних пріоритетів – основи для моделювання і реалізації оптимальної ролі в суспільстві, для розвитку найбільш необхідних для цього особистісних якостей.

Список використаних джерел

1. Зеленський Р.М. Виховні можливості фізичної культури і спорту у системі підготовки майбутніх спеціалістів до трудової діяльності / Р.М. Зеленський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-03/08zrmela.pdf>
2. Кузьменко Г. Развитие интеллектуальных способностей подростков в условиях спортивной деятельности: теоретико-методологические и организационные предпосылки: Монография / Галина Кузьменко. – М.: Прометей, 2013. – 640 с.
3. Лавор Н. Агресивність як один з психомоторних факторів / Н. Лавор, Н.Алексеева. – [Електронний ресурс]. – Реж. доступу до дж.: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8250/1/Lavor.pdf>
4. Сила Т.І. Соціально-психологічні установки особистості як фактор самореалізації молоді / Т.І. Сила – [Електронний ресурс]. – Реж. доступу до дж.: http://www.vmurol.com.ua/upload/Naukovo_doslidna%20robota/Elektronni_vidannya/Act_problemi/2007/3_5_2007/11.pdf
5. Скільки злочинів в Україні скоюють підлітки // Слово і діло: аналітичний портал. – 18 квітня 2017 р. – [Електронний ресурс]. – Реж. доступу до дж.: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/18/infografika/suspilstvo/skilky-zlochyniv-ukrayini-skouyuyut-pidlitky>
6. Тараненко І. Роль тренера у вихованні морально-вольових якостей важких підлітків / Ірина Тараненко // Витоки педагогічної майстерності: Зб. наукових праць ПНПУ імені В.Г. Короленка. – 2016. – Вип. 18. – С. 339-344.
7. Хорошуха М. Ф. Успішність навчання підлітків, які займаються різними видами спорту / М. Ф. Хорошуха // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : [зб. наук. праць] / К., 2016. - Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт), Вип. 4 (74). - С. 121-124
8. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: Монографія / Т.М. Титаренко, О.Г. Злобіна, Л.А. Лепіхова та ін.. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 14.10. 2018 р.

NOVIKS.

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

THE FORMATION OF THE TEENAGER'S SOCIAL PRIORITIES WHILE DOING SPORT

The article deals with the problem of forming the social priorities of an adolescent as a factor in his behavior in society. The ways of formation of such priorities in teenagers engaged in individual and team sports are elucidated. The requirements for the organization of interaction of the trainer with young athletes as a social sample, orienting the adolescent on socially acceptable forms of behavior are put forward.

Depending on how a coach motivates your pet to perform certain exercises that precisely in what way an assessment of the results, and how shall notify the teenager or the whole staff forecasting future prospects depend formation of adolescent component YA- social, which determines his attitude to the nearest society as an educational environment. Psycho-emotional comfort or discomfort that it is undergoing a young athlete during the training process, appears significant factor in its ability to make reasonable efforts not only for their own training, but also to gain and maintain this personal status, which would most reflect the requirements of the coach and the team.

It is concluded that the professional training of the future trainer should include a powerful psychological and pedagogical component aimed at its education as a subject of direct and indirect impact on the personality of the child, the teenager in order to form positive social priorities in him - the basis for modeling and implementing the optimal roles in society, for the development of the most essential for this personal qualities.

Key words: teenager, socium, social priorities, social sample, team qualities, sports, sports games, trainer.